The Islamic Journal of Women and the Family
Print ISSN: 2538-6190 Online ISSN: 2717-4085
Homepage: https://pzk.journals.miu.ac.ir

The Face Veil in Qajar Era Travelogues

Jafar Aghazadeh [۱], **Samaneh Jabbari Parvin** [۲]✉, and **Khadijeh Babazadeh** [۳]

۱. Department of History, Faculty of Social Sciences, University of Mohaghegh ardabili, Ardabil, Iran.
Email: j.agazadeh@uma.ac.ir
۲. Department of History, Faculty of Social Sciences, University of Mohaghegh ardabili, Ardabil, Iran.
Email: jabarisama۱@gmail.com ۰۰۰۰-۰۰۰۱-۷۱۷۶-۸۲٤۲
۳. Department of History, Faculty of Social Sciences, University of Mohaghegh ardabili, Ardabil, Iran.
Email: khadijehbabazadeh۵@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Keywords:
Face veil,
Qajar era,
Travelogue,
Hijab,
women's clothing.

ABSTRACT

Objective: This study examines the representation of the face veil as one of the significant elements of women's clothing in Qajar Iran through Qajar- era travelogues. It seeks to analyze the perceptions, interpretations, and descriptions of the face veil presented by European travelers.

Method: This research was conducted using a critical- analytical approach. The analysis was based on a close examination of descriptions, recurring themes, cultural perceptions, and the perspectives of travel writers toward women's clothing. These themes were then reinterpreted through an interpretive analysis, taking into account the cultural and religious context of Qajar society.

Results: The findings indicate that the face veil in the Qajar period was not merely a covering for the face. In addition to its religious function, it was associated with social status, class identity, personal security, and the social and political agency of women. Furthermore, the examination of travelogues revealed that patterns of face veil usage varied among urban women, rural women, nomadic tribes, and religious minorities. It also showed that European travelers' accounts were shaped by their own cultural assumptions and Orientalist perspectives.

Conclusions: An examination of Qajar- era travelogues demonstrates that the face veil during this period was not merely a means of covering the face; rather, depending on the social and cultural context, it acquired diverse functions and meanings. Therefore, this phenomenon cannot be adequately interpreted solely on the basis of travelers' descriptions but must be examined within the historical and social context of the Qajar period.

article: Agazadeh , J., Jabbari Parvin, S., & Babazadeh, Kh. (۲۰۲٦). The Face Veil in Qajar Era Travelogues. *The Islamic Journal of Women and the Family*, *14* (*4*), ۱- ۱۷. https://doi.org/ ۱۰,۲۲۰۳٤/ijwf.۲۰۲٦,۲۳۷٤۵,۲٦۰۱

© Author(s) retain the copyright and full publishing rights.
Publisher: Al- Mustafa International University.
DOI: https://doi.org/ ۱۰,۲۲۰۳٤/ijwf.۲۰۲٦,۲۳۷٤۵,۲٦۰۱

Introduction

The face veil, as one of the traditional forms of women's dress in Iran, was not merely an item of clothing but also a cultural and social element in Iranian history. This form of covering is rooted in longstanding historical traditions as well as jurisprudential interpretations of the concept of hijab. Therefore, the face veil can be examined in relation to such concepts as hijab, social privacy, cultural identity, and the status of women in society.

The Qajar period, which coincided with the expansion of Iran's relations with the outside world and the increasing presence of European travelers and diplomats, represents a period from which relatively extensive written and visual information concerning women's clothing has survived. During this era, the face veil remained one of the common components of women's attire, particularly in public spaces, although its manner of use was not uniform across different social groups. The face veil was not merely a means of concealing the face; rather, within the cultural and social context of the Qajar period, it constituted part of women's clothing patterns and social interactions. Its type, material, color, and manner of use could also be associated with factors such as social status, economic standing, place of residence, and certain cultural affiliations. The representation of the face veil in travelogues, memoirs, paintings, and photographs from the Qajar period indicates that it was regarded by foreign observers as one of the distinctive features of Iranian women's dress. Consequently, the study of the face veil extends beyond the examination of a single article of clothing and can reveal various aspects of culture, social structure, and the transformation of women's dress during the Qajar era.

Accordingly, the present study, drawing upon travelogues and other historical sources, examines the representation of the face veil and the various interpretations attributed to it during the Qajar period.

Method

This study adopts a historical approach based on qualitative content analysis. The primary sources of this research are European travelogues from the Qajar period, from which data related to the Ruband (face veil) were extracted through documentary analysis. After thematic classification, the collected data were examined using an analytical–critical approach, taking into account the historical, social, and cultural context of Qajar Iran. In addition, the travelers' accounts were compared to identify similarities and differences and to analyze the influence of their cultural assumptions and preconceptions in describing the Ruband.

Results

The findings indicate that the Ruband (face veil) in Qajar Iran was not merely a form of facial covering but a multidimensional element of women's dress associated with religious beliefs, social norms, class identity, and cultural practices. The analysis of European travelogues further reveals that the use of the Ruband varied among urban women, rural communities, nomadic tribes, and religious minorities, reflecting differences in their social and cultural contexts. Moreover, the study suggests that many travelers' descriptions and judgments of the Ruband were influenced by their own cultural assumptions and Orientalist perspectives.

Conclusions

This study demonstrates that the Ruband in Qajar Iran cannot be understood solely as a face covering or as a symbol of women's restriction. Rather, it functioned as a multifaceted element of dress with diverse religious, social, cultural, and political meanings. Although European travelogues are valuable sources for studying women's clothing in the Qajar period, their accounts should be interpreted through an analytical and critical approach and considered

alongside other historical evidence to achieve a more balanced understanding of the Ruband and its role in Iranian society.

Author Contributions

All authors contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

The authors would like to thank all participants in the present study. The authors thank all participants in this study.

Ethical Considerations

Cases such as falsification of data, distortion of results, plagiarism, and any other unethical behavior
have been strictly avoided in this study.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not- for- profit sectors.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest

ویرایش نشده

پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده
شاپا چاپی: ۶۱۹۰-۲۵۳۸ شاپا الکترونیکی: ۴۰۸۵-۲۷۱۷
Homepage: https://pzk.journals.miu.ac.ir

روبند در سفرنامه‌های عصر قاجار

جعفر آقازاده[۱]✉، سمانه جباری پروین[۲]، و خدیجه بابازاده[۳]

۱. نویسنده مسئول، گروه تاریخ، دانشکده علوم اجتماعی ، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران. رایانامه: j.agazadeh@uma.ac.ir
۲. گروه تاریخ، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران. رایانامه: jabarisama۱@gmail.com
۳. گروه تاریخ، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران. رایانامه: khadijehbabazadeh۵@gmail.com

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:
مقاله پژوهشی

کلیدواژه‌ها:
روبند،
عصر قاجار،
سفرنامه،
حجاب،
پوشش زنان.

چکیده

هدف: این پژوهش به بررسی نحوه بازنمایی روبند به‌عنوان یکی از عناصر مهم پوشش زنان در ایران دوره قاجار در سفرنامه‌ها می‌پردازد. این مطالعه با رویکردی تحلیلی و انتقادی، زمینه‌های فکری، انگیزه‌ها و سوگیری‌های نویسندگان اروپایی را در بازنمایی روبند، بررسی و تحلیل می‌کند.

روش پژوهش: این پژوهش بر اساس روش انتقادی- تحلیلی انجام گرفته است. تحلیل بر مبنای مطالعه دقیق توصیف‌ها، مضامین تکرارشونده، برداشت‌های فرهنگی و نوع نگاه سفرنامه‌نویسان به پوشش زنان انجام شده است. سپس این مضامین با بهره‌گیری از تحلیل تفسیری و با توجه به زمینه فرهنگی و دینی جامعه قاجاری بازخوانی شده‌اند.

یافته‌ها: یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که روبند در عصر قاجار صرفاً پوششی برای پوشاندن چهره نبود، بلکه علاوه بر کارکرد دینی، با منزلت اجتماعی، هویت طبقاتی، امنیت فردی و کنشگری اجتماعی و سیاسی زنان پیوند داشت. همچنین بررسی سفرنامه‌ها نشان داد که الگوی استفاده از روبند در میان زنان شهری، روستایی، ایلات و اقلیت‌های دینی یکسان نبوده و سیاحان اروپایی نیز آن را متأثر از پیش‌فرض‌های فرهنگی و شرق‌شناسانه خود روایت کرده‌اند.

نتایج: بررسی سفرنامه‌های عصر قاجار حاکی از آن است که روبند متناسب با شرایط اجتماعی و فرهنگی، کارکردها و معانی گوناگونی یافته بود. ازاین‌رو، تفسیر این پدیده تنها با تکیه بر توصیف سیاحان امکان‌پذیر نیست و باید در بستر تاریخی و اجتماعی عصر قاجار مورد بررسی قرار گیرد.

آقازاده، جعفر؛ جباری پروین، سمانه؛ و بابازاده، خدیجه (۱۴۰۵). روبند در سفرنامه های عصر قاجار. *پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده*، ۱۴ (۴)، ۱۷- ۱.
https://doi.org/ ۱۰,۲۲۰۳٤/ijwf.۲۰۲٦,۲۳۷٤٥,۲٦۰۱

ناشر: جامعه المصطفی (ص) العالمیه.

© نویسندگان.

مقدمه

پوشش زنان همواره یکی از مؤلفه‌های مهم فرهنگ مادی و هویت اجتماعی جوامع بوده و مطالعه آن می‌تواند ابعاد گوناگونی از ساختارهای فرهنگی، ارزش‌های دینی، مناسبات اجتماعی و نگرش‌های جنسیتی هر جامعه را آشکار سازد. در تاریخ ایران، روبند به‌عنوان یکی از عناصر شاخص پوشش زنان، جایگاهی فراتر از یک وسیله برای پوشاندن چهره داشته و در پیوند با مفاهیمی همچون حجاب، حریم اجتماعی، منزلت اجتماعی، هویت فرهنگی و الگوهای رفتاری زنان قابل تبیین است. این پوشش، که ریشه در سنت‌های تاریخی و برداشت‌های فقهی از حجاب داشت، در دوره‌های مختلف تاریخی با توجه به شرایط اجتماعی و فرهنگی دستخوش تغییراتی شد، اما در عصر قاجار همچنان یکی از اجزای رایج پوشش زنان، به‌ویژه در فضاهای عمومی، به شمار می‌رفت.

دوره قاجار، به‌واسطه گسترش روابط سیاسی، اقتصادی و فرهنگی ایران با اروپا، از منظر مطالعات تاریخ اجتماعی و فرهنگی اهمیت ویژه‌ای دارد. افزایش حضور سیاحان، دیپلمات‌ها و مأموران اروپایی در ایران موجب شد گزارش‌های متعددی درباره زندگی روزمره ایرانیان، از جمله پوشش زنان، در قالب سفرنامه‌ها، خاطرات، نقاشی‌ها و عکس‌ها ثبت شود. با وجود ارزش تاریخی این منابع، روایت‌های ارائه‌شده همواره بازتابی بی‌طرفانه از واقعیت‌های جامعه ایران نیستند، بلکه در بسیاری از موارد تحت تأثیر پیش‌فرض‌های فرهنگی، ذهنیت شرق‌شناسانه، باورهای دینی و تجربه زیسته نویسندگان شکل گرفته‌اند. ازاین‌رو، توصیف روبند در این آثار را نمی‌توان صرفاً گزارش واقعیت دانست، بلکه باید آن را نوعی «بازنمایی» تلقی کرد که در آن برداشت‌ها، داوری‌ها و سوگیری‌های نویسندگان نیز انعکاس یافته است.

با وجود پژوهش‌های متعدد درباره پوشش زنان در عصر قاجار، بازنمایی روبند در سفرنامه‌های اروپایی کمتر به‌صورت مستقل و با رویکردی تحلیلی و انتقادی بررسی شده است. این خلأ پژوهشی ضرورت واکاوی چگونگی توصیف و تفسیر این پوشش و تحلیل زمینه‌های فکری و فرهنگی مؤثر بر روایت‌های اروپاییان را آشکار می‌سازد. بر همین اساس، هدف این پژوهش بررسی نحوه بازنمایی روبند در سفرنامه‌های عصر قاجار و تحلیل برداشت‌ها و تفسیرهای نویسندگان اروپایی از این عنصر مهم پوشش زنان است. پرسش اصلی پژوهش آن است که سیاحان و نویسندگان اروپایی، روبند را چگونه بازنمایی کرده‌اند و این بازنمایی تا چه اندازه از واقعیت‌های اجتماعی و فرهنگی ایران عصر قاجار تأثیر پذیرفته یا متأثر از پیش‌فرض‌ها و سوگیری‌های فرهنگی آنان بوده است؟

ادبیات موضوع و پیشینه پژوهش

مطالعات مرتبط با پوشش زنان در دوره قاجار هرچند به موضوع روبند به‌عنوان یکی از عناصر مهم حجاب اشاره کرده‌اند، اما کمتر پژوهشی آن را به‌طور مستقل و تحلیلی مورد بررسی قرار داده است. برای نمونه، در کتاب «پوشاک دوره قاجار» اثر سهیلا شهشهانی (۱۳۹۶)، اگرچه انواع پوشاک زنان و تحولات مربوط به پارچه و دوخت معرفی شده، اما رویکرد اثر عمدتاً توصیفی است و از تحلیل اجتماعی- سیاسی معنای نمادین روبند در ساختار قدرت قاجاری غفلت شده است. همچنین، کتاب «آرایش و پوشش زنان از عهد مغول تا پایان دوره قاجار» اثر خدیجه کاظمی (۱۴۰۲)، با وجود ارائه تصویری نسبتاً گسترده از تحولات تاریخی پوشش، عمدتاً در چارچوب تاریخ‌نگاری توصیفی باقی مانده و به ابعاد جامعه‌شناختی، روان‌شناختی و هنری پوشش، به‌ویژه روبند، توجه کافی نشان نداده است. این اثر افزون بر آنکه کمتر به منابع دست‌اول متکی است، تفاوت‌های منطقه‌ای در شیوه استفاده از روبند را نیز نادیده گرفته است. از سوی دیگر، شریعت‌پناهی در کتاب «اروپایی‌ها و لباس ایرانیان» (۱۳۷۲) به تأثیر مواجهه با اروپا بر تغییرات پوشاک ایرانیان پرداخته، اما موضوع روبند در این میان بطور عمیق بررسی نشده است. کتاب «پوشاک و زیورآلات بانوان در دوره قاجار» نوشته شیرین نجمی (۱۳۹۵) نیز تنها اشاره‌ای گذرا به روبند کرده است.

بر این اساس، خلأ یک مطالعه متمرکز و تحلیلی درباره روبند، به‌ویژه با تأکید بر کارکردهای نمادین، اجتماعی و سیاسی آن در عصر قاجار، به‌روشنی احساس می‌شود؛ خلأیی که پژوهش حاضر درصدد است تا حدی آن را جبران کند.

۱. مفهوم و اصطلاح‌شناسی روبند

ویرایش نشده

واژه «روبند» در منابع لغوی فارسی به پوششی اطلاق شده است که زنان برای پوشاندن چهره، به‌ویژه هنگام خروج از خانه و حضور در اماکن عمومی، از آن استفاده می‌کردند. در لغت‌نامه دهخدا، روبند به پارچه‌ای سفید و مستطیل‌شکل تعریف شده است که بخش مقابل چشم‌های آن به صورت مشبک ساخته می‌شد تا ضمن پوشاندن صورت، امکان دیدن را فراهم کند (دهخدا، ۱۳۷۷: ۸/ ۱۲۳۰۴).

در متون تاریخی و فرهنگ‌های لغت، برای اشاره به این پوشش از واژگانی چون نقاب، برقع، پیچه، بتوله، یاشماق، پوشیه و لثام نیز استفاده شده است. اگرچه این اصطلاحات در بسیاری از منابع به جای یکدیگر به کار رفته‌اند، اما از نظر ساختار، گستره پوشش یا حوزه جغرافیایی کاربرد، همواره کاملاً مترادف نبوده‌اند.

۲. تاریخچه روبند

۲- ۱. پوشش چهره در ایران باستان

پیشینه پوشش چهره زنان در ایران به روزگار باستان بازمی‌گردد، هرچند نمی‌توان روبند به مفهوم رایج آن در دوره قاجار را عیناً به ادوار پیش از اسلام تعمیم داد. شواهد تاریخی این دوره بیشتر ناظر بر سنت پوشیدگی و محدودیت حضور زنان به‌ویژه در میان طبقات اشرافی است. در دوره هخامنشی، محدودیت‌هایی برای زنان شوهردار از حضور در برابر مردان وجود داشت و در نقش‌برجسته‌های بر جای مانده نیز تصویری از چهره زنان دیده نمی‌شود؛ در مقابل، کنیزان به دلیل وظایف اجتماعی خود از آزادی بیشتری برخوردار بودند (راوندی، ۱۳۵۴: ۴۷۱/۱). این تفاوت نشان می‌دهد که میزان پوشیدگی زنان در آن دوره، بیش از آنکه قاعده‌ای عمومی باشد، با جایگاه اجتماعی آنان ارتباط داشت.

در دوره ساسانی نیز الگوی پوشش در میان همه زنان یکسان نبود. زنان طبقات متوسط و فرودست، به دلیل مشارکت در فعالیت‌های کشاورزی و اقتصادی، حضوری فعال‌تر در عرصه عمومی داشتند و برخلاف زنان وابسته به طبقات ممتاز، کمتر در قید حجاب و رو پوشی بودند (راوندی، ۱۳۵۴: ۶۶۱/۱). بنابراین، می‌توان گفت که حجاب در ایران باستان بیش از آنکه پدیده‌ای فراگیر باشد، به جایگاه اجتماعی و طبقاتی زنان وابسته بود. در مقابل، در برخی ادوار، شاهان ایران برای افزایش شکوه و اقتدار خود، هنگام بارعام در پس پرده‌های ابریشمی می‌نشستند تا چهرهٔ آنان مشخص نباشد (دالمانی، ۱۳۷۸: ۴۱۹/۱–۴۲۰). این تفاوت‌ها نشان می‌دهد که شیوه پوشش در دوره‌های مختلف ایران باستان تابع شرایط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی هر عصر بوده است.

۲- ۲. تحول پوشش چهره پس از اسلام

با ظهور اسلام، احکام مربوط به حجاب به‌تدریج در جامعه اسلامی سامان یافت. اگرچه در آغاز دعوت اسلامی حکمی درباره حجاب وجود نداشت، اما پس از هجرت پیامبر اسلام(ص)، آیات مرتبط با پوشش زنان نازل شد و حجاب جایگاه مهمی در آموزه‌های اسلامی یافت (انجم‌روز، ۱۳۷۱: ۲۸–۳۲)، بی شک اولین آیه حجاب که بر پیامبر نازل شد این آیه است: «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِأَزْوَاجِكَ وَبَنَاتِكَ وَنِسَاءِ الْمُؤْمِنِينَ يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيبِهِنَّ ذَلِكَ أَدْنَى أَنْ يُعْرَفْنَ فَلَا يُؤْذَيْنَ» (احزاب: ۵۹)؛ «ای پیامبر، به همسران و دخترانت و زنان مؤمنان بگو پوشش‌های خود را بر خویش فروتر گیرند؛ این برای آنکه به وقار شناخته شوند و مورد آزار قرار نگیرند، مناسب‌تر است.» با این حال، شیوه اجرای این احکام در سرزمین‌های مختلف اسلامی یکسان نبود و همواره از عرف و سنت‌های محلی تأثیر می‌پذیرفت.

۲- ۳. گسترش روبند در دوره‌های صفوی و قاجار

در ایران، روبند به مفهوم متداول آن به‌تدریج در دوره‌های اسلامی رواج یافت و در عصر صفوی، هم‌زمان با تثبیت مذهب تشیع و تقویت هنجارهای دینی و اجتماعی، به یکی از اجزای شناخته‌شده پوشش زنان، به‌ویژه در شهرها، تبدیل شد. در دوره شاه طهماسب اول، سیاست‌های دینی و اجتماعی به گسترش استفاده از چادر و روبند انجامید؛ اما در زمان شاه عباس اول بخشی از این سخت‌گیری‌ها کاهش یافت و زنان اجازه یافتند روزهای چهارشنبه بدون روبند و با چهره باز در چهارباغ و پل سی‌وسه‌پل اصفهان

حضور یابند (منجم یزدی، ۱۳۶۶: ۳۶۱). این تحول نشان می‌دهد که شیوه استفاده از روبند حتی در دوره صفوی نیز تابع سیاست‌های حکومتی و شرایط اجتماعی بود و همواره ثبات یکسانی نداشت.

این روند در دوره قاجار به اوج خود رسید و روبند به یکی از شناخته‌شده‌ترین عناصر پوشش زنان، تبدیل شد. با این حال، بررسی سیر تاریخی آن نشان می‌دهد که روبند محصول فرایندی تدریجی و متأثر از عوامل دینی، اجتماعی، فرهنگی و طبقاتی بوده و شکل و کارکرد آن در دوره‌های مختلف تاریخی یکسان نبوده است.

۳. پوشش بیرونی زنان در عصر قاجار: ساختار، اجزاء و معانی اجتماعی

۳- ۱. اجزای اصلی پوشش بیرونی زنان

پوشش بیرونی زنان در عصر قاجار مجموعه‌ای چندلایه بود که تمام بدن را از نوک پا تا سر در بر می‌گرفت. این پوشش شامل چادر، روبند، چاقچور و کفش‌های خاص می‌شد که هدف آن پوشاندن کامل بدن و چهره زنان در فضای عمومی بود (شیل، ۱۳۶۸: ۶۳-۶۴).

الف) چادر: چادر، پارچه‌ای بزرگ و گشاد بود که از سر آغاز می‌شد و تا پنجه پا امتداد می‌یافت، زنان در موقع خروج از خانه باید چادر میپوشیدند. جنس چادر بسته به موقعیت اقتصادی زنان متفاوت بود و از پارچه‌های نخی و ارزان تا ساتن و ابریشم‌های گران‌قیمت را دربرمی‌گرفت (ویلز، ۱۳۶۸: ۳۶۸).

ب) چاقچور و کفش: چاقچور، پوششی شبیه شلوار یا جوراب ضخیم بود که از کمر تا مچ پا را می‌پوشاند و گاه به کفشی تنگ و پاشنه‌دار متصل می‌شد. این کفش‌ها که پاشنه‌هایی بلند و نامتعارف داشتند، حرکت زنان را دشوار می‌ساختند و یکی از عوامل محدودیت فیزیکی بدن زنانه در فضای عمومی بودند (شیل، ۱۳۶۸: ۶۳-۶۴؛ دالمانی، ۱۳۷۸: ۴۱۵/۱-۴۱۷).

ج) روبند: در روزگار قاجار روبند به یکی از عناصر اصلی پوشش زنان شهری تبدیل شد و انواع گوناگونی پیدا کرد. روبند پارچه‌ای سفید، بلند و کم‌عرض از جنس کتان یا قمیص بود که بر روی چادر قرار می‌گرفت و تمام صورت را می‌پوشاند. رایج‌ترین شکل آن روبند سفیدِ بلند از پارچه نازک ململ، چیت یا حریر بود که از پیشانی تا حدود کمر را می‌پوشاند و به‌صورت محدود امکان دید فراهم می‌کرد(گوبینو،۱۳۸۳: ۳۰۸_۳۰۹).

۳- ۲. شکل و ساختار روبند در عصر قاجار

روبند پوششی بود با ساختاری مشخص که برای پوشاندن کامل صورت طراحی شده بود. این پوشش معمولاً از پارچه‌ای نازک به شکل مستطیل یا مربع تهیه می‌شد و به‌گونه‌ای بر صورت قرار می‌گرفت که گردن و بخش جلویی چهره را می‌پوشاند. در برخی منابع تصریح شده است که روبند به‌صورت پارچه‌ای دوخته می‌شد که از دو سوی سر، در امتداد دستار یا چادر، ثابت می‌گردید (دروویل، ۱۳۶۵: ۵۸). بخش جلویی روبند دارای شبکه دید بود که به شکل تور ریزبافت یا شکافی افقی در مقابل چشم‌ها تعبیه می‌شد. این شبکه به‌گونه‌ای طراحی می‌شد که امکان دید محدود را فراهم کند، بی‌آنکه چهره زن از بیرون قابل تشخیص باشد. از پشت این شبکه، تنها چشم‌ها دیده می‌شد و سایر اجزای صورت کاملاً پنهان می‌ماند (ماساهارو، ۱۳۷۳: ۱۷۶). روبند برای ثابت‌ماندن بر صورت، به وسیله چنگال یا قلابه به پوشش سر متصل می‌شد. این اتصال معمولاً در دو طرف روبند انجام می‌گرفت و به دستار یا چادر وصل می‌شد تا هنگام حرکت از جای خود تکان نخورد. در برخی انواع روبند، دم‌اسب یا موی بافته‌شده به لبه روبند افزوده می‌شد. این بخش علاوه بر تزیین، به سنگینی و ایستایی روبند کمک می‌کرد و مانع کنار رفتن آن در هنگام حرکت می‌شد. وجود این عنصر نشان‌دهنده دقت در ساخت و کارکرد فیزیکی روبند بود و در توصیفات سفرنامه‌ای به‌عنوان یکی از اجزای متداول روبند ذکر شده است (رایس، ۱۳۸۳: ۴۱).

در مجموع، روبند در عصر قاجار پوششی با ساختار تعریف‌شده بود که از ترکیب پارچه نازک، شبکه دید، اجزای اتصال‌دهنده و گاه عناصر تزیینی ساخته می‌شد. این ساختار به‌گونه‌ای طراحی شده بود که هم پوشیدگی کامل صورت را تأمین کند و هم امکان حرکت و دید حداقلی را برای زنان فراهم آورد.

تصویر شماره ۱. گروهی از زنان با روبند و چادر در عصر قاجار[۱]

۴. نشانه‌شناسی طبقاتی و ثروت روبند

اگرچه پوشش بیرونی زنان در عصر قاجار در نگاه نخست ظاهری یکسان داشت و آنان با چادر و روبند در انظار عمومی حاضر می‌شدند، اما این یکنواختی ظاهری به معنای برابری اجتماعی نبود. سفرنامه‌نویسان اروپایی بارها اشاره کرده‌اند که تشخیص جایگاه اقتصادی و اجتماعی زنان از روی خودِ پوشش چندان آسان نبود، به‌گونه‌ای که گاه تمایز میان یک بانوی اشرافی و زنی از طبقات پایین جامعه در کوچه و بازار دشوار بود (شیل، ۱۳۶۸: ۱۷۳). پیر لوتی نیز می‌نویسد زنانی که در فضای عمومی حضور داشتند، با وجود تعلق به طبقات مختلف، همگی پوشیده بودند و تنها از طریق جزئیاتی مانند دست‌ها، کفش‌ها و جوراب‌ها می‌شد به تفاوت منزلت اجتماعی آنان پی برد (لوتی، ۱۳۷۲).

با وجود این تشابه ظاهری، روبند خود حامل نشانه‌هایی بود که طبقه اجتماعی و میزان ثروت صاحب آن را آشکار می‌کرد. رایس اشاره می‌کند که شناخت جایگاه زنان بیش از آنکه از طریق چهره امکان‌پذیر باشد، از شیوه راه رفتن، قامت و به‌ویژه زیورآلات و زینت‌هایی که روبند را به پشت سر متصل می‌ساخت صورت می‌گرفت (رایس، ۱۳۸۳: ۴۱). به گفته او، روبند به وسیله سگک یا قزن‌قفلی در پشت سر بسته می‌شد که جنس آن، بسته به توان مالی زنان، از برنج تا نقره و طلا متغیر بود. بر روی این سگک‌ها نیز معمولاً نگین‌هایی از فیروزه، سنگ‌های قیمتی یا شیشه‌های رنگی مشابه یاقوت، زمرد یا فیروزه نصب می‌شد و ارزش آن‌ها از نمونه‌های بسیار ارزان تا انواع گران‌قیمت متفاوت بود. افزون بر جنبه تزیینی، این سگک‌ها کارکردی هویتی نیز داشتند؛ زیرا از آنجا که چادر و روبند چهره و بدن زنان را به‌طور کامل می‌پوشاند، دوستان و آشنایان غالباً افراد را از روی همین سگک‌ها و تزیینات آن‌ها شناسایی می‌کردند (رایس، ۱۳۸۳: ۱۱۸–۱۱۹). این امر نشان می‌دهد که روبند تنها وسیله‌ای برای پوشاندن صورت نبود، بلکه کارکردی نمادین در بازنمایی منزلت اجتماعی نیز داشت. همچنین دوخت روبند نیازمند ظرافت و مهارت فراوان بود و به دلیل لطافت و زیبایی، استفاده از نخ ابریشم بر کتان ترجیح داده می‌شد؛ موضوعی که خود بیانگر تأثیر توان مالی بر کیفیت این پوشش است (رایس، ۱۳۸۳: ۱۶۱).

گزارش دالمانی نیز این تفاوت‌های اقتصادی را به‌روشنی تأیید می‌کند. وی روبند را پارچه‌ای سفید توصیف می‌کند که در پشت سر با بست‌هایی از جنس نقره، طلا یا جواهرات گران‌بها، متناسب با توان مالی زنان، بسته می‌شد؛ بنابراین، ارزش و جنس این تزیینات می‌توانست بازتابی از موقعیت اقتصادی صاحب آن باشد (دالمانی، ۱۳۷۸: ۱/ ۴۱۵–۴۱۷). در کنار روبند، دیگر اجزای پوشش نیز از منزلت اجتماعی زنان حکایت داشت. از سوی دیگر، پولاک یادآور می‌شود که حتی زنانی که چادرهای کهنه و مستعمل بر تن داشتند، گاه از طریق شیوه سخن گفتن و رفتارشان به طبقات بالای جامعه تعلق داشتند؛ موضوعی که نشان می‌دهد تشخیص منزلت اجتماعی زنان تنها بر اساس ظاهر پوشش همواره امکان‌پذیر نبود (پولاک، ۱۳۶۸: ۱۱۷). در مجموع، روبند در عصر قاجار صرفاً پوششی برای پوشاندن چهره نبود، بلکه در کنار جنس پارچه، کیفیت دوخت، نوع تزیینات، جنس سگک و شیوه استفاده، به

---

۱ https://royalasiaticcollections.org/photo- ۳۳- ۰۰٤- studio- portrait- of- a- group- of- persian- women- all-veiled/

یکی از نشانه‌های فرهنگی و اجتماعی تبدیل شده بود که می‌توانست اطلاعاتی درباره جایگاه طبقاتی، میزان ثروت و هویت اجتماعی زنان ارائه دهد.

۵. وضع روبند در میان زنان ایلات و روستایی و اقلیت‌ها

بررسی سفرنامه‌ها و گزارش‌های دوره قاجار نشان می‌دهد که استفاده از روبند و پوشش صورت، پدیده‌ای یکدست و فراگیر در میان همه زنان ایران نبود، بلکه تحت تأثیر بافت اجتماعی، جغرافیایی، قومی و دینی قرار داشت. زنان ایلات، روستاها و اقلیت‌های مذهبی در بسیاری موارد از الگوهایی متفاوت با زنان شهرنشین مسلمان پیروی می‌کردند و همین امر، تصویر رایج از «زن ایرانیِ همواره روبنددار» را با تردید مواجه می‌سازد.

۵- ۱. روبند در میان زنان روستایی و ایلات

گزارش‌های سفرنامه‌نویسان دوره قاجار نشان می‌دهد که روبند در میان زنان ایلاتی و روستایی کاربرد گسترده‌ای نداشت و آنها به دلیل نقش فعال در کار و تولید، کمتر منزوی و کمتر مقید به روبند بودند، در حالی که زنان طبقات بالای شهری بیشتر به حجاب پایبند بودند (کدی، ۱۳۸۱: ۲۷–۲۸؛ ۳۴–۳۵). الگوهای پوشش این گروه‌ها تفاوت چشمگیری با زنان شهرنشین مسلمان داشت.

زنان ایلات به‌ویژه در میان ترکمن‌ها و بختیاری‌ها، غالباً صورت خود را نمی‌پوشاندند و این امر بخشی از شیوه زندگی فعال و متحرک آنان به شمار می‌رفت. لیدی شیل تصریح می‌کند که زنان ایلاتی، مطابق رسوم معمول، از پوشاندن صورت خودداری می‌کردند و از این حیث، از نگاه ناظران اروپایی، شباهتی نسبی با زنان اروپایی داشتند (شیل، ۱۳۶۸: ۴۷). در میان ترکمن‌ها، این الگوی پوشش حتی در فضای شهری نیز حفظ می‌شد. زنان ترکمن مقیم تهران، بدون توجه به هنجارهای رایج شهری، اغلب بدون چادر و روبند در محلات رفت‌وآمد می‌کردند و پوششی قومی شامل لباس‌های قرمز رنگ و چارقد زرد بر سر داشتند (شیل، ۱۳۶۸: ۱۶۸؛ پولاک، ۱۳۶۸: ۱۱۲–۱۱۳). این تداوم پوشش قومی را می‌توان نشانه‌ای از مقاومت فرهنگی در برابر هنجارهای غالب شهرنشینی دانست. زنان بختیاری نیز در دیار خود روبند به کار نمی‌بردند و حتی در گفت‌وگو با مردان، بدون پوشاندن صورت ظاهر می‌شدند. رایس گزارش می‌دهد که این امر، به‌ویژه هنگام حضور آنان در شهرها، گاه موجب واکنش منفی از سوی شهرنشینان می‌شد (رایس، ۱۳۸۳: ۶۲). به‌زعم دوگوبینو، زنان ایلات نه‌تنها فاقد حجاب کامل بودند، بلکه در امور اقتصادی و اجتماعی ایل مشارکت فعال داشتند و در مقایسه با زنان شهری، نقش مؤثرتری در زندگی جمعی ایفا می‌کردند (دوگوبینو، ۱۳۸۳: ۳۱۴).

در روستاها نیز استفاده از روبند رایج نبود. زنان روستایی اگرچه برای رعایت عرف، صورت خود را می‌پوشاندند، اما این پوشش به‌گونه‌ای انعطاف‌پذیرتر از شهرها اعمال می‌شد؛ به‌طوری که گاه تنها بخشی از صورت، مانند یک چشم، از زیر چادر نمایان می‌ماند (رایس، ۱۳۸۳: ۵۲). فوربزلیث نیز با اشاره به پوشاک رنگین و شاد زنان روستایی، تأکید می‌کند که آنان هرگز صورت خود را همانند زنان شهری به‌طور کامل از دیگران پنهان نمی‌کردند (فوربزلیث، ۱۳۶۶: ۳۴).

بر این اساس، استفاده از روبند در میان زنان ایلاتی و روستایی نسبت به زنان شهرنشین رواج کمتری داشته است. این تفاوت را می‌توان با ساختار اجتماعی، نوع معیشت و الگوهای متفاوت زندگی در شهر و روستا تبیین کرد

۵- ۲. روبند و پوشش صورت در میان زنان اقلیت‌های دینی

پوشش زنان اقلیت‌های دینی در عصر قاجار نیز الگوی یکنواختی نداشت و متأثر از موقعیت اجتماعی، فشارهای محیطی و رابطه آنان با اکثریت مسلمان شکل می‌گرفت. زنان ارمنی، بر اساس گزارش لیدی شیل، در بسیاری موارد حتی در فضای خصوصی منزل نیز به پوشاندن دهان پایبند بودند و انزوای اجتماعی آنان، به‌ویژه در میان زنان متأهل، از زنان مسلمان نیز شدیدتر توصیف شده است (شیل، ۱۳۶۸: ۲۰۱). این امر نشان می‌دهد که کنترل بدن زنانه در برخی جوامع اقلیت، نه صرفاً ناشی از شریعت اسلامی، بلکه حاصل هنجارهای فرهنگی درون‌گروهی بوده است. با این حال، گزارش‌های دیگر از تنوع در پوشش زنان ارمنی حکایت دارد. دالمانی اشاره می‌کند که زنان ارمنی در برخی مناطق با روسری‌های سفید بلند و لباس‌های رنگین، با صورت باز در آستانه خانه‌ها دیده می‌شدند که نشان‌دهنده انعطاف‌پذیری و تفاوت‌های محلی در الگوهای پوشش آنان است (دالمانی، ۱۳۷۸: ۵۲۱/۲). در مورد

زنان یهودی، استفاده از روبند چندان باب نبود، اما آنان برای پرهیز از مزاحمت‌ها و واکنش‌های منفی جامعه شهری، غالباً به پوشش چادر سیاه روی می‌آوردند و صورت خود را کاملاً می‌پوشاندند (رایس، ۱۳۸۳: ۳۳). دالمانی نیز تأکید می‌کند که اگرچه زنان یهود کمتر از سوی مذهب خود به پوشاندن صورت ملزم بودند، اما فشار اجتماعی و بیم از آزار عوام، آنان را به رعایت حجاب در ملأ عام وا می‌داشت (دالمانی، ۱۳۷۸: ۵۹۰/۲). بدین‌ترتیب پوشش زنان اقلیت‌ها را میتوان نتیجه ملاحظات مربوط به امنیت و پذیرش اجتماعی در تعامل با اکثریت مسلمان دانست.

تصویر شماره۲. گروهی از زنان روبنددار به همراه یک کودک، دوره قاجار، مجموعه موزه بروکلین[۱]

۶. روبند: ابعاد نقش آفرینی اجتماعی و سیاسی زنان در عصر قاجار

روبند در جامعه قاجار تنها پوششی برای حفظ حجاب و پوشیدگی چهره نبود، بلکه در برخی موقعیت‌های اجتماعی و سیاسی، فراتر از وظیفه ظاهری خود نقش می‌یافت. ناشناس ماندن چهره زنان در فضای عمومی، در کنار ملاحظات شرعی و عرفی، شرایطی را فراهم می‌کرد که زنان بتوانند در عرصه‌های مختلف اجتماعی و سیاسی حضوری مؤثر داشته باشند. از این‌رو، روبند را می‌توان یکی از عناصری دانست که در چارچوب ساختارهای فرهنگی عصر قاجار، زمینه‌ساز نوعی عاملیت و نقش‌آفرینی زنان در جامعه بود.

٦- ۱. گمنامی و مصونیت اجتماعی زنان

مهم‌ترین کارکرد روبند، ایجاد گمنامی و مصونیت اجتماعی برای زنان بود. شیل تصریح می‌کند که ناشناس ماندن زنان در پس چادر و روبند، به آنان اجازه می‌داد بدون آنکه حتی نزدیک‌ترین آشنایان بتوانند آنان را شناسایی کنند، در شهر رفت‌وآمد کرده و در مواقع ضروری اقدامات مختلفی انجام دهند (شیل، ۱۳۶۸: ۸۸). گزارش‌های سفرنامه‌نویسان نیز این ویژگی را تأیید می‌کند. ماساهارو می‌نویسد که تنها چشم‌های زنان از پشت روبند دیده می‌شد و در مدت اقامت خود هرگز موفق به دیدن چهره آنان نشد (ماساهارو، ۱۳۷۳: ۱۷۶). رایس نیز به دشوار بودن شناسایی زنان در کوچه و بازار اشاره می‌کند (رایس، ۱۳۸۳: ۷۸). این گمنامی، نوعی حریم امن برای زنان ایجاد می‌کرد و در برخی موارد امکان انتقال پیام‌ها، برقراری ارتباطات و انجام فعالیت‌هایی را فراهم می‌ساخت که بدون ناشناس ماندن به‌آسانی امکان‌پذیر نبود.

٦- ۲. روبند و مشارکت در اعتراضات مردمی و انقلابی

۱ https://commons.wikimedia.org/wiki/File%۳ABrooklyn_Museum_Group_Veiled_Women_with_a_Baby.jpg?utm_source=chatgpt.com

ویرایش نشده

در دوره ناصرالدین‌شاه زنان با بهره‌گیری از مصونیت ناشی از پوشش خود، در اعتراضات شهری مشارکت می‌کردند. مورخان گزارش می‌دهند که در پی افزایش قیمت مس در اصفهان، زنان به خیابان آمدند و از آنجا که مأموران دولتی به سبب ملاحظات شرعی و عرفی امکان برخورد مستقیم با آنان را نداشتند، این اعتراض‌ها در کاهش قیمت مس مؤثر واقع شد (آزاد، ۱۳۵۷: ۳۲۲). وی همچنین به اعتراض مستقیم زنان به ناصرالدین‌شاه اشاره می‌کند که نشان‌دهنده افزایش جسارت و حضور آنان در عرصه عمومی است (همان: ۳۲۲). همچنین مأموران دولتی به دلیل ملاحظات شرعی از تعرض به زنان خودداری می‌کردند و همین امر موجب می‌شد زنان در شورش‌ها و انقلاب‌ها نقش مهمی ایفا کنند (فرهی، ۱۴۰۳: ۱۱۹).

در جریان نهضت مشروطه، روبند به عاملی برای تسهیل فعالیت‌های سیاسی سازمان‌یافته تبدیل شد. شوستر از فعالیت انجمن‌های مخفی زنان در تهران یاد می‌کند و نشان می‌دهد که زنان محجبه در برقراری ارتباط میان اعضا و سامان‌دهی فعالیت‌های سیاسی مشارکت داشتند (شوستر، ۱۲۹۴: ۲۳۶). گمنامی حاصل از روبند، شناسایی آنان را برای مأموران حکومتی دشوار می‌ساخت و این ویژگی، انتقال پیام‌ها و ارتباط میان گروه‌های مشروطه‌خواه را تسهیل می‌کرد.

اوج نقش‌آفرینی سیاسی زنان را می‌توان در ماجرای حضور آنان در مجلس شورای ملی مشاهده کرد. شوستر گزارش می‌دهد که گروهی از زنان با چادر و روبند وارد مجلس شدند و هنگامی که نمایندگان در برابر فشارهای سیاسی در آستانه عقب‌نشینی قرار داشتند، روبندهای خود را پاره کرده و با آشکار ساختن سلاح‌هایی که زیر چادر پنهان کرده بودند، عزم خود را برای دفاع از مشروطه اعلام کردند (شوستر، ۱۲۹۴: ۲۴۰). رایس نیز این واقعه را با جزئیات بیشتری روایت کرده و از حضور حدود سیصد زن در برابر مجلس و پاره کردن روبندها به‌عنوان نمادی از اعتراض و مطالبه‌گری سیاسی یاد می‌کند (رایس، ۱۳۸۳: ۱۹۷). منابع داخلی نیز این حضور را تأیید می‌کنند؛ چنان‌که کسروی از حرکت دسته‌جمعی زنان محجبه به سوی مجلس و مطالبه قانون اساسی سخن گفته است (کسروی، ۱۳۴۴: ۳۱۵).

٦- ۳. نفوذ سیاسی زنان از طریق اندرون و شبکه‌های غیررسمی قدرت

نقش‌آفرینی زنان تنها به حضور در عرصه عمومی محدود نبود، بلکه در دربار قاجار نیز روبند بخشی از سازوکار ارتباطات سیاسی به شمار می‌رفت. بنجامین با اشاره به نفوذ زنان درباری، توضیح می‌دهد که آنان با حفظ پوشش رایج، در انتقال پیام‌ها، برقراری ارتباط با خانواده رجال سیاسی و تأثیرگذاری بر روند تصمیم‌گیری‌ها نقش داشتند (بنجامین، ۱۳۶۹: ۸۲–۸۴). بدین‌ترتیب، اگرچه زنان در ظاهر در پس پرده و روبند قرار داشتند، اما از طریق شبکه‌های ارتباطی و نفوذ غیررسمی، در بخشی از مناسبات سیاسی عصر قاجار اثرگذار بودند.

در مجموع، شواهد سفرنامه‌ها و منابع تاریخی نشان می‌دهد که روبند را نمی‌توان نمادی از انزوا یا محدودیت زنان دانست. این پوشش، ضمن ایفای کارکردهای فرهنگی و دینی، در برخی شرایط به ابزاری برای ایجاد گمنامی، مصونیت اجتماعی، مشارکت در اعتراضات، انتقال پیام‌های سیاسی و ایفای نقش در تحولات سیاسی و اجتماعی عصر قاجار تبدیل می‌شد و از این منظر، بخشی از ظرفیت‌های کنشگری زنان را در چارچوب ساختارهای جامعه آن روزگار شکل می‌داد.

۷. ابعاد روان‌شناختی روبند و حجاب در عصر قاجار

بررسی سفرنامه‌های عصر قاجار حاکی از آنست که روبند از منظر روان‌شناختی نیز بر احساس امنیت و نحوه تعامل زنان با فضای عمومی اثر می‌گذاشت. برخی گزارش‌ها نشان می‌دهد که پوشیدگی صورت، برای بسیاری از زنان نوعی احساس امنیت روانی و مصونیت در برابر نگاه بیگانگان ایجاد می‌کرد و امکان حضور آنان را در عرصه عمومی، بدون آشکار شدن هویت فردی، فراهم می‌ساخت. پولاک، اذعان می‌کند که روبند دو کارکرد مهم داشت: نخست، پوشاندن چهره از نگاه نامحرمان و دوم فراهم کردن امکان رفت‌وآمد و حضور ناشناس زنان در فضاهای عمومی؛ امری که آزادی عمل بیشتری برای آنان ایجاد می‌کرد (پولاک، ۱۳۶۸: ۱۱۷). از سوی دیگر، دالمانی بیان می‌کند که بسیاری از زنان، به‌ویژه نسل‌های مسن‌تر، حجاب را نه تحمیلی از سوی مردان، بلکه نشانه‌ای از شأن، وقار و احترام اجتماعی می‌دانستند و آن را بخشی از هویت فرهنگی و منزلت زنانه تلقی می‌کردند

(دالمانی، ۱۳۷۸: ۴۱۹/۱–۴۲۰). این روایت بیانگر آن است که پذیرش روبند، برای زنان تنها از الزام‌های بیرونی ناشی نمی‌شد، بلکه با درونی شدن هنجارهای فرهنگی و احساس تعلق به ارزش‌های جامعه نیز پیوند داشت. البته این برداشت‌ها را نباید به همه زنان جامعه قاجار تعمیم داد. ازاین‌رو، ابعاد روان‌شناختی روبند را باید در بستر ارزش‌ها، هنجارها و تجربه زیسته زنان ایرانی تحلیل کرد، نه صرفاً بر اساس برداشت ناظران خارجی.

۸. عجیب‌نمایی و رازآلودگی روبند در روایت سیاحان عصر قاجار

یکی از اشارات برجسته روایت‌های سفرنامه‌نویسان اروپایی و برخی جهانگردان خارجی از پوشش زنان ایران در عصر قاجار، تأکید بر وجه رازآلود، ناشناخته و متفاوت آن است. بسیاری از آنان روبند و چادر را نه صرفاً به‌عنوان بخشی از فرهنگ پوشش زنان ایرانی، بلکه به‌منزله پدیده‌ای شگفت‌انگیز و متمایز از فرهنگ غرب توصیف کرده‌اند. این توصیفات نشان می‌دهد که درک آنان از پوشش زنان، بیش از آنکه مبتنی بر شناخت زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی ایران باشد، متأثر از ذهنیت و معیارهای فرهنگی خودشان بوده است.

در همین راستا، دالمانی لباس بیرون زنان ایرانی را ناسازترین و زشت‌ترین پوششی می‌داند که می‌توان تصور کرد و آن را به لباس‌های طلیسمانند بالماسکه‌های اروپایی تشبیه می‌کند (دالمانی، ۱۳۷۸: ۴۱۵/۱). این تشبیه، روبند و چادر را از یک پوشش متعارف اجتماعی به عنصری عجیب و غیرواقعی تبدیل می‌کند و نشان می‌دهد که نویسنده با مقایسه‌ای مبتنی بر ذهنیت اروپایی، تصویری اغراق‌آمیز از پوشش زنان ایرانی ارائه داده است. همین رویکرد در گزارش سرنا نیز دیده می‌شود. وی با تأکید بر یکنواختی پوشش زنان، آنان را به گوندولاهای شهر ونیز تشبیه می‌کند و با شرح رنگ چادر، شلوار و کفش، بیش از آنکه به کارکرد اجتماعی این پوشش بپردازد، بر تفاوت ظاهری آن با پوشش زنان اروپا تأکید می‌ورزد (سرنا، ۱۳۶۲: ۷۴). نمونه آشکارتر این نگاه را می‌توان در روایت پیر لوتی مشاهده کرد که زنان پوشیده و روبنده‌دار را به اشباحی تیره رنگ تشبیه می‌کند (لوتی، ۱۳۷۲). کاربرد چنین واژه‌ای، زنان را از انسان‌های عادی به موجوداتی مرموز و رازآلود تبدیل می‌کند و بیانگر آن است که پوشیدگی چهره، در ذهن سیاحان غربی بیش از هر چیز احساس ناشناختگی و غرابت را برمی‌انگیخته است. ماساهارو نیز در توصیف زنان ایرانی، با تأکید بر آنکه تنها چشم‌ها از پشت روبند دیده می‌شد، هیئت آنان را به عروسک‌های ژاپنی «اوکی‌آگاری- کوبوشی» و «داروما» تشبیه می‌کند. او همچنین می‌نویسد که در طول اقامت خود هرگز موفق به دیدن چهره زنان ایرانی نشد و ناچار درباره سن و زیبایی آنان تنها از روی دست‌هایشان قضاوت می‌کرد (ماساهارو، ۱۳۷۳: ۱۷۶). این روایت نیز نشان می‌دهد که پوشیدگی چهره، برای یک ناظر خارجی به عاملی برای خلق تصویری اسرارآمیز از زنان ایرانی تبدیل شده است.

در مجموع، این دسته از توصیفات بیش از آنکه بازتابی دقیق از واقعیت پوشش زنان ایران در عصر قاجار باشد، نشان‌دهنده مواجهه سیاحان با فرهنگی متفاوت و تلاش آنان برای تفسیر آن بر اساس معیارهای ذهنی و فرهنگی خویش است. ازاین‌رو، روبند در بسیاری از سفرنامه‌ها نه صرفاً یک پوشش، بلکه نمادی از «زنان رازآلود» تلقی شده و همین امر به شکل‌گیری تصویری عجیب‌نمایانه از زنان ایرانی در سفرنامه‌ها انجامیده است.

۹. نقد سیاحان بر روبند در عصر قاجار

گزارش‌های سفرنامه نویسان عصر قاجار نشان می‌دهد که روبند، در کنار تثبیت به‌عنوان پوشش رایج، همواره با نقدهایی از سوی ناظران خارجی همراه بوده است. این نقدها بیشتر بر پیامدهای جسمی و اجتماعی تمرکز یافته است.

۹- ۱. نقدهای بهداشتی

یکی از نخستین انتقادات مطرح‌شده در سفرنامه‌ها، مشکلات جسمی و بهداشتی ناشی از استفاده مداوم از روبند بود. کلارا رایس در گزارش خود تصریح می‌کند که ابتلا به انواع ناراحتی‌های چشم در جامعه ایران امری همگانی بوده و گردوغبار، آلودگی محیط و حشرات از عوامل اصلی بروز این مشکلات به شمار می‌آمد. با این حال، در مورد زنان، استفاده از روبند و چادر به‌عنوان عامل تشدیدکننده مطرح می‌شود؛ به‌ویژه آنکه امانت‌گرفتن این پوشش‌ها میان زنان رواج داشت و به انتقال آلودگی و بیماری دامن می‌زد،

همچنین به شیوع گسترده بیماری‌هایی مانند تراخم و برگشتگی مژه به داخل پلک در میان زنان اشاره می‌کند و تأکید دارد که این ناراحتی‌ها، بیش از بسیاری از بیماری‌های دیگر، نیازمند مداخله و جراحی بوده است. از نگاه او، روبند با محدودکردن جریان هوا و تجمع گرما و گرد و غبار پشت تور روبند سبب ایجاد محیطی مناسب برای تجمع آلودگی، نقشی مؤثر در گسترش این بیماری‌ها ایفا می‌کرد (رایس، ۱۳۸۳: ۱۸۶). پولاک نیز در گزارش خود به این معضل اشاره کرده است و آن را بخصوص در تابستان مایه ناراحتی و تشدید این مشکلات دانسته است (پولاک، ۱۳۶۸: ۱۱۶). این گزارش‌ها نشان می‌دهد که طرح برخی ملاحظات بهداشتی درباره روبند، بیش از آنکه مبتنی بر داوری‌های نظری باشد، بر مشاهدات عینی از وضعیت جسمی زنان استوار بوده است. در این چارچوب، روبند در کنار کارکرد اصلی خود در حفظ عفاف و حریم در برخی شرایط و بسته به جنس، شیوه استفاده و میزان پوشانندگی، ممکن بود با پیامدهایی برای سلامت، به‌ویژه در حوزه بینایی، همراه باشد. البته این موارد را باید در بستر شرایط زیستی، اقلیمی و بهداشتی آن دوره نیز مورد توجه قرار داد.

۹- ۲. نقدهای اجتماعی و فرهنگی روبند

بررسی سفرنامه‌های عصر قاجار نشان می‌دهد که برداشت سیاحان اروپایی از روبند و پرده‌نشینی زنان، بیش از آنکه صرفاً حاصل مشاهده مستقیم باشد، متأثر از پیش‌فرض‌های فرهنگی اروپا در قرن نوزدهم است. بسیاری از آنان، روبند را نه به‌عنوان عنصری برخاسته از نظام ارزشی، دینی و اجتماعی جامعه ایران، بلکه به‌عنوان نمادی از انزوای زن و عقب‌ماندگی جامعه تفسیر کرده‌اند. ازاین‌رو، تحلیل این روایت‌ها مستلزم توجه به زمینه‌های فکری نویسندگان و پرهیز از پذیرش بی‌چون‌وچرای داوری‌های آنان است. نمونه روشن این رویکرد را می‌توان در نوشته‌های لیدی شیل مشاهده کرد. وی در آغاز، تحت تأثیر برداشت رایج اروپایی، حجاب و پرده‌نشینی را عاملی برای عقب‌ماندگی ایران دانسته و حتی اظهار می‌کند که اگر این شیوه پوشش وجود نداشت، ایرانیان می‌توانستند از بسیاری جهات بر اروپاییان پیشی گیرند (شیل، ۱۳۶۸: ۱۷۴). بااین‌حال، همین نویسنده پس از اقامت طولانی‌تر در ایران، برداشت اولیه خود را اصلاح کرده و تصریح می‌کند که هرچند پوشیدگی زنان واقعیتی انکارناپذیر است، اما تصور رایج درباره مطرود بودن آنان با واقعیت جامعه ایران انطباق ندارد (همان: ۱۷۳). این تغییر دیدگاه نشان می‌دهد که بخشی از داوری‌های اولیه سیاحان، بیش از آنکه مبتنی بر شناخت عمیق جامعه ایران باشد، از فاصله فرهنگی و پیش‌داوری‌های شرق‌شناسانه ناشی شده است. کلارا رایس نیز از یک سو، زن ایرانی را «بیرون خانه، پسِ روبند و درون خانه، پسِ پرده» توصیف می‌کند (رایس، ۱۳۸۳: ۴۰) و از سوی دیگر، انزوای زنان را یکی از عوامل ضعف اجتماعی ایران معرفی کرده و آن را نتیجه عرف و سیاست می‌داند (همان: ۷۸). هرچند این تحلیل بازتاب نگرش اصلاح‌طلبانه نویسنده است، اما با نوعی تعمیم‌گرایی نیز همراه است؛ زیرا نقش زنان را صرفاً بر اساس میزان حضور آنان در عرصه عمومی می‌سنجد و به کارکردهای اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی زنان در فضای اندرونی و مناسبات غیررسمی کمتر توجه دارد. در نتیجه، ارزیابی رایس بیش از آنکه تصویری جامع از زندگی زنان قاجار ارائه دهد، بازتاب معیارهای جامعه اروپایی درباره جایگاه زن است. همین رویکرد در گزارش دالمانی نیز دیده می‌شود. وی با معرفی زنان ایرانی به‌عنوان «پرده‌نشین» و موجوداتی که باید «سکوت و گوشه‌گیری» را پیشه کنند (دالمانی، ۱۳۷۸: ۴۲۱/۱)، پرده‌نشینی را صرفاً به معنای انزوا و انفعال تعبیر می‌کند. این در حالی است که شواهد موجود در دیگر سفرنامه‌ها و نیز منابع داخلی نشان می‌دهد زنان قاجاری، با وجود رعایت روبند و حجاب، در بازار، آیین‌های مذهبی، حمام‌های عمومی، دید و بازدیدهای خانوادگی و حتی برخی فعالیت‌های اقتصادی و خیریه حضور داشتند. بنابراین، روبند را نمی‌توان به‌تنهایی نشانه حذف زنان از عرصه اجتماعی دانست، بلکه این پوشش در چارچوب نظام فرهنگی و هنجارهای جامعه قاجار، کارکردی در تنظیم روابط اجتماعی و حفظ حریم میان دو جنس نیز ایفا می‌کرد.

بر این اساس، سفرنامه‌های اروپایی اگرچه از مهم‌ترین منابع شناخت پوشش زنان در عصر قاجار به شمار می‌روند، اما به دلیل تأثیرپذیری از ذهنیت شرق‌شناسانه، تفاوت معیارهای فرهنگی و محدود بودن دسترسی بسیاری از نویسندگان به فضای زنانه، نمی‌توانند به‌تنهایی مبنای قضاوت درباره جایگاه اجتماعی زنان یا کارکرد روبند قرار گیرند. در عین حال، برداشت‌های متفاوت از

این پوشش به‌ویژه در گزارش‌های ناظران خارجی نشان‌دهنده تفاوت نگرش‌ها نسبت به مفهوم حجاب و جایگاه زن در جوامع گوناگون است.

۱۰. تحول کارکرد و جایگاه روبند در اواخر دوره قاجار

تحول در شیوه استفاده از روبند را نمی‌توان صرفاً نتیجه نفوذ فرهنگ غرب دانست، هرچند ارتباط گسترده‌تر ایران با اروپا در این روند بی‌تأثیر نبود. پذیرش پوشاک اروپایی در آغاز، بیشتر در میان طبقه فرادست رواج یافت؛ زیرا این گروه به واسطه ارتباط مستمر با اروپاییان، آنان را مظهر پیشرفت و تمدن می‌پنداشت و از همین رو، گرایش به الگوبرداری از پوشش آنان، به‌تدریج زنان این طبقه را نیز دربر گرفت (شریعت‌پناهی، ۱۳۷۲: ۱۱۱). بااین‌حال، تعمیم این الگو به کل جامعه ایران با واقعیت‌های تاریخی سازگار نیست؛ زیرا تغییر در پوشش زنان، از جمله کاهش تدریجی استفاده از روبند کامل و رواج گونه‌هایی مانند «پیچه»، هم‌زمان تحت تأثیر عواملی چون گسترش آموزش، توسعه شهرنشینی، افزایش حضور اجتماعی زنان و شکل‌گیری گفتمان‌های نو درباره نقش زن نیز قرار داشت (بامداد، ۱۳۴۷: ۳۴–۳۵؛ ذکاء، ۱۳۳۶: ۳۸–۴۰). ازاین‌رو، دگرگونی پوشش زنان در اواخر عصر قاجار را باید حاصل تعامل عوامل درونی و بیرونی دانست، نه صرفاً پیامد تقلید از الگوهای اروپایی.

همچنین نباید این تحولات را به معنای کنار گذاشتن کامل ارزش‌های سنتی یا دینی تلقی کرد. واکنش بخشی از عالمان دینی و اقشار سنتی به تغییرات پوشش، نشان می‌دهد که جامعه قاجار با نوعی کشمکش میان حفظ هنجارهای رایج و پذیرش الگوهای جدید مواجه بود (رایس، ۱۳۸۳: ۴۱). بنابراین، تحول روبند در اواخر دوره قاجار، فرایندی تدریجی، طبقاتی و متأثر از شرایط متفاوت فرهنگی و اجتماعی مناطق مختلف ایران بود.

تصویر شماره۳. زن سبدبه‌دست با روبند کنارزده‌شده، دوره قاجار؛مجموعه هنرهای جهان اسلام، موزه بروکلین[۱]

نتیجه‌گیری

بررسی سفرنامه‌های عصر قاجار حاکی از آن است که روبند را نمی‌توان صرفاً پوششی برای پوشاندن چهره یا نمادی از محدودیت زنان تلقی کرد. شواهد این پژوهش بیانگر آن است که روبند در بستر فرهنگی و اجتماعی ایران عصر قاجار، کارکردهایی چندگانه داشته و افزون بر حفظ حریم و پوشیدگی، با مفاهیمی چون منزلت اجتماعی، تمایز طبقاتی، امنیت فردی و حتی کنشگری اجتماعی و سیاسی زنان پیوند خورده است. تفاوت در جنس پارچه، کیفیت دوخت، تزیینات و شیوه استفاده از روبند نیز بیانگر آن است که این پوشش، فراتر از یک پوشش ظاهری، حامل معناها و پیام‌های اجتماعی درباره جایگاه و هویت صاحبان خود بوده است.

---

۱ https://commons.wikimedia.org/wiki/File%۳ABrooklyn_Museum_-_Woman_Carrying_Baskets_with_Veil_Thrown_Aside_One_of_۲۷٤_Vintage_Photographs.jpg?utm_source=chatgpt.com

همچنین، مطالعه گزارش‌های مربوط به زنان شهری، روستایی، ایلات و اقلیت‌های دینی آشکار می‌سازد که الگوی استفاده از روبند در سراسر ایران یکسان نبوده و متناسب با شرایط جغرافیایی، اقتصادی، قومی و مذهبی، تفاوت‌های چشمگیری داشته است. ازاین‌رو، تصویر رایج از زن ایرانیِ همواره روبنددار، با واقعیت متنوع جامعه قاجار انطباق کامل ندارد و نیازمند بازنگری بر پایه شواهد تاریخی است.

از سوی دیگر، تحلیل روایت‌های سیاحان اروپایی بیانگر آن است که بخش قابل توجهی از داوری‌های آنان درباره روبند، متأثر از پیش‌فرض‌های فرهنگی و نگرش‌های شرق‌شناسانه بوده است. بسیاری از این نویسندگان، پوشش زنان ایرانی را با معیارهای جامعه خود سنجیده و آن را نمادی از انزوا، عقب‌ماندگی یا رازآلودگی معرفی کرده‌اند؛ حال آنکه مقایسه این روایت‌ها با یکدیگر، تصویری متوازن‌تر و واقع‌بینانه‌تر از جایگاه روبند در جامعه قاجار به دست می‌دهد.

مطالعه این پدیده نشان می‌دهد که جامعه ایرانی در مسیر تغییر و بر اساس نوعی تداوم همراه با تحول حرکت کرده است. از این‌رو، بررسی روبند می‌تواند به درک عمیق‌تر از نسبت میان دین، فرهنگ و تحولات اجتماعی در تاریخ ایران یاری رساند و نشان دهد که چگونه عناصر فرهنگی، حتی در مواجهه با تغییرات گسترده، توانسته‌اند در قالب‌های جدید بازتولید و معناپردازی شوند.

ویرایش نشده

منابع

قرآن کریم

انجم‌روز، عباس (۱۳۷۱). *برقع‌پوشان خلیج فارس و دریای عمان: سیر تاریخی برقع از باستان تا به امروز*. تهران: بی‌نا.

آزاد، حسن (۱۳۵۷). *پشت پرده‌های حرمسرا*. ارومیه: انتشارات انزلی.

بامداد، بدرالملوک (۱۳۴۷). *زن ایرانی از انقلاب مشروطیت تا انقلاب سفید*. تهران: انتشارات ابن‌سینا.

بروگش، هینریش (۱۳۶۷). *سفری به دربار سلطان صاحبقران، جلد اول*. مترجم: کردبچه، محمدحسین. تهران: انتشارات اطلاعات.

بنجامین، س. ج. (۱۳۶۹). *ایران و ایرانیان*. مترجم: محمدحسین کردبچه. تهران: سازمان انتشارات جاویدان.

پولاک، یاکوب ادوارد (۱۳۶۸). *ایران و ایرانیان*. مترجم: کیکاووس جهانداری. تهران: انتشارات خوارزمی.

دالمانی، هانری رنه (۱۳۷۸). *از خراسان تا بختیاری*. مترجم: سمیعی، غلامرضا. تهران: نشر طاووس.

درویل، گاسپارد (۱۳۶۵). *سفر در ایران*. مترجم: اعتمادمقدم، منوچهر. تهران: انتشارات شباویز.

دهخدا، علی‌اکبر و دیگران (۱۳۷۷). *لغت‌نامه دهخدا*. تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.

ذکاء، یحیی (۱۳۳۶). *لباس زنان ایران از سده سیزدهم هجری تا امروز*. تهران: بی‌نا.

راوندی، مرتضی (۱۳۵۴). *تاریخ اجتماعی ایران و کهن‌ترین ملل باستانی از آغاز تا اسلام*. تهران: انتشارات امیرکبیر.

رایس، کلارا کولیور (۱۳۸۳). *زنان ایرانی و راه و رسم زندگی آنان: سفرنامه کلارا کولیور رایس*. مترجم: آزاد، اسدالله. تهران: نشر کتابدار.

سرنا، کارلا (۱۳۶۲). *سفرنامه مادام کارلا سرنا: آدم‌ها و آیین‌ها در ایران*. مترجم: سعیدی، علی‌اصغر. تهران: نشر زوار.

شریعت‌پناهی، حسام‌الدین (۱۳۷۲). *اروپایی‌ها و لباس ایرانیان*. تهران: قومس.

شوستر، مورگان (۱۲۹۴). *اختناق ایران*. مترجم: موسوی شوشتری، ابوالحسن. کلکته: حبل‌المتین.

شهشهانی، سهیلا (۱۳۹۶). *پوشاک دوره قاجار*. تهران: فرهنگسرای میردشتی.

شیل، مری (۱۳۶۸). *خاطرات لیدی شیل*. مترجم: ابوترابیان، حسن. تهران: نشر نو.

فرهی، فریدون (۱۴۰۳). *زندگی و مبارزه زنان برای آزادی در عهد قاجار*. تورنتو: بی‌نا.

فوربزلیث، فرانسیس (۱۳۶۶). *کیش مات*. مترجم: ابوترابیان، حسین. تهران: انتشارات اطلاعات.

کاظمی، خدیجه (۱۳۸۸). *آرایش و پوشش زنان از عهد مغول تا پایان دوره قاجار*. تهران: انتشارات اندیشه زرین.

کدی، نیکی (۱۳۸۱). *ایران دوران قاجار و برآمدن رضاخان (۱۳۰۴–۱۱۷۵)*. مترجم: حقیقت‌خواه، مهدی. تهران: نشر ققنوس.

کرزن، جرج (۱۳۷۳). *ایران و قضیه ایران*. مترجم: وحید مازندرانی، غلامعلی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

کسروی، احمد (۱۳۴۴). *تاریخ مشروطه ایران*. تهران: انتشارات امیرکبیر.

گوبینو، کنت (۱۳۸۳). *سه سال در آسیا*. مترجم: هوشنگ مهدوی، عبدالرضا. تهران: نشر قطره.

لوتی، پیر (۱۳۷۲). *به سوی اصفهان*. مترجم: کتابی، بدرالدین. تهران: انتشارات اقبال.

ماساهارو، یوشیدا (۱۳۷۳). *سفرنامه یوشیدا ماساهارو*. مترجمان: رجب‌زاده، هاشم.، و نی‌ئی یا. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.

منجم یزدی، جلال‌الدین (۱۳۶۶). *تاریخ عباسی: روزنامه ملاجلال*. به کوشش: وحیدنیا. تهران: نشر وحید.

نجمی، شیرین (۱۳۹۵). *نگاهی به پوشاک و زیورآلات بانوان دوره قاجار*. تهران: انتشارات مگستان.

ویشارد، جان (۱۳۶۳). *بیست‌سال در ایران*. مترجم: علی پیرنیا. تهران: انتشارات نوین.

ویلز، چارلز جیمز (۱۳۶۸). *ایران در یک قرن پیش: سفرنامه دکتر ویلز*. مترجم: قراگوزلو، غلامحسین. تهران: نشر اقبال.

https://royalasiaticcollections.org/photo-۳۳-۰۰٤-studio-portrait-of-a-group-of-persian-women-all-veiled/

https://commons.wikimedia.org/wiki/File%۳ABrooklyn_Museum_-_Group_Veiled_Women_with_a_Baby.jpg?utm_source=chatgpt.com

https://commons.wikimedia.org/wiki/File%۳ABrooklyn_Museum_-_Woman_Carrying_Baskets_with_Veil_Thrown_Aside_One_of_۲۷٤_Vintage_Photographs.jpg?utm_source=chatgpt.com

ویرایش شده